

Малдыбек А.Ж.¹, Тұрсынбаева А.Ө.²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: akmaral.maldibek@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: aigul73@mail.ru

БИЛЕР ШЕШЕНДІГІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Мақалада қазақ билері шешендік өнерінің философиялық қырлары қарастырылады. Қазақ халқы сөз маржанын, сөз құдіретін бағалаған халық. Бір ауыз сөзде тоқтамға келу – қазақ халқының сөз мәнісін, сөз мазмұнын, сөздің төркінін түсінуден және сөздің әлеуметтік жауапкершілігін танудан туындаған. Міне, сондықтан да, аталы сөз – баталы сөз, бабалар сөзі дейтіміз. Дәстүрлі дүниетанымдағы сөз өнерінің тек сөз айту, сырласу, ой жүйелеу деңгейінде емес, аталы сөз елдің, ұлыстың саяси-құқықтықтың мәселелерін жете меңгеруге, қалыптастыруға, ең бастысы халық арасында үлгі-өнеге, түсіндіру, насихаттау бағытында жүргізілді. Қазақ халқының рухани тарихын тұтастық тұрғысынан зерттеу, оны ғылыми сарапқа салу, жаңа өреге көтеру, билер шығармашылығынсыз толық жүзеге аспайтыны көпшілік қауымға белгілі. Қазақ билері мен ақын-жыраулары бас-басына дербес философиялық жүйе түзбегенмен, қазақтың рухани әлемі сүттей ұйыған біртұтастылық аясында дамығандығы ақиқат. Міне, сол күрделі біртұтастылық аясында қалыптасып дамыған қазақи қоғамдық сананың ішінен билер шығармашылығын көлемі шағын мақалада қысқаша қарастырып, билер шығармашылығының философиялық арқауы болып табылатын билік шешімдерін, сөз саптау үлгілерін, танымдық тағылымын зерттеу арқылы билер дүниетанымын философиялық тұрғыдан жүйелеу. Жалпы, философия адамның әлемді тани білуін, ойлау еркіндігі мен бостандығын көрсетеді. Философия – адамзат ойының, ақылының іргетасы. Ол әр кезде адамды әлем тіршілігінің тұңғығына жетелейтін ой байланысына, ой үрдісіне, ой ағымына бағыттап отырады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ философиясы, оның ішінде, билердің дүниетанымдық көзқарастары – қазақ халқының дүниені, әлемді тану, игеру, бағалау әдіс-тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктерінің аясы болып табылады. Яғни, ол қазақтың ұлттық мәдениетінің бар болмыс-бітімін қамтитын рухани кеңістік іспеттес.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, билер дүниетанымы, шешендік өнер, даналық.

Maldybek A.Zh.¹, Tursynbaeva A.O.²

¹associate professor, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: akmaral.maldibek@mail.ru

²associate professor, L.N. Gumilev Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: aigul73@mail.ru

Philosophical content oratory skills biys

The article deals with the philosophical facets of oratory of the Kazakh biys. The Kazakh people have always appreciated the content and power of the word. The ability and ability of Kazakhs not only to hear, but also to listen to the word comes from understanding the meaning, content, hidden, hidden meaning and social significance of the word. That is why the Kazakhs say the parent word – the blessed word, the wisdom of ancestors. The art of speech in the traditional worldview was developed not only at the level of elementary speaking, interpersonal communication or mentality, but also at the level of understanding and understanding of the country's problems, political and legal problems of the nation, and most importantly, had an educational, propaganda and propaganda orientation. The General public is well aware that a comprehensive, holistic study of the spiritual history of the Kazakh people, scientific analysis, rise to a new level, is impossible without the study of the biys. Although Kazakh biys and akyns-songwriters (akyns-Zhyrau) did not create an independent philosophical system, the spiritual

world of the Kazakh people developed within the framework of lasting unity and integrity. The purpose of this small study –within the complex of a single public consciousness to highlight and consider the work of biys, their decisions, conclusions, orders, verbal samples, which are the philosophical basis of their work, through the study of cognitive teachings to consider and systematize the world of biys from a philosophical point of view. In General, philosophy is an indicator of a person’s knowledge of the world, freedom of thought and inner freedom. Philosophy is the cornerstone of human thought and wisdom. It always directs people to ideas, ideals, thoughts that lead to an understanding of the meaning of life. If we consider in this aspect, the Kazakh philosophy, including the worldview of the biys are the basis of worldview, worldview, evaluation features of the Kazakhs. That is, it is a spiritual space that covers the entire Kazakh national culture.

Key words: spiritual revival, biys worldview, oratory, wisdom.

Малдыбек А.Ж.¹, Тұрсынбаева А.Ө.²

¹доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Яссави,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: akmaral.maldibek@mail.ru

²доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана. e-mail: aigul73@mail.ru

Философское содержание ораторского мастерства биев

В статье рассматриваются философские грани ораторского искусства казахских биев. Казахский народ всегда высоко ценил содержание и могущество слова. Способность и умение казахов не только слышать, но и прислушиваться к слову исходят из понимания значения, содержания, скрытого, потайного смысла и социальной значимости слова. Вот поэтому казахи говорят: родительское слово – благословенное слово, мудрость предков. Искусство речи в традиционном мировоззрении было развито не только на уровне элементарного говорения, межличностного общения или менталитета, но и на уровне осмысления и понимания проблем страны, политических и правовых проблем нации, и что самое важное, имело воспитательную, агитационную и пропагандистскую направленность. Широкой общественности хорошо известно, что комплексное, целостное изучение духовной истории казахского народа, научный анализ, подъем на новый уровень невозможны без изучения творчества биев. Хотя казахские бии и акыны-песенники (акыны-жырау) не создали самостоятельную философскую систему, духовный мир казахского народа развивался в рамках прочного единства и целостности. Цель этого небольшого исследования – в рамках сложного единого общественного сознания выделить и рассмотреть творчество биев, их решения, выводы, распоряжения, словесные образцы, которые являются философской основой их творчества, через изучение познавательного учения рассмотреть и систематизировать мировоззрение биев с философской точки зрения. В целом, философия – показатель познания человеком мира, свободы мысли и внутренней свободы. Философия является краеугольным камнем человеческой мысли и мудрости. Она всегда направляет людей к идеям, идеалам, мыслям, которые приводят к пониманию смысла жизни. Если рассматривать в этом аспекте, то казахская философия, в том числе мировоззренческие взгляды биев являются основой мироизучения, миропонимания, оценочных особенностей казахов. То есть, это духовное пространство, которое охватывает всю казахскую национальную культуру.

Ключевые слова: духовное возрождение, мировоззрение биев, ораторское искусство, мудрость.

Кіріспе

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» – екенін атап көрсетеді (Назарбаев, 2017).

Өткен тарихты таразыласақ, қазақ халқының өз мемлекеттілігін құру жолындағы саяси күресі сан ғасырға созылатын күрделі саяси процесс. Бұл мәселе қазақ халқын құрайтын ежелгі ру-тайпалар кезеңінен бастау алып, Қазақ

хандығының құрылуы, оның дамуы, саяси-экономикалық, әлеуметтік және рухани байланыстары, иерархиялық қатынастары, өзінің саяси құндылықтар жүйесінің түзілуі, халықтың саяси мінез-құлқының, ұлттық психологиясының қалыптасу ерекшеліктері уақыттың қатаң сынақтарынан өтті.

Сан ғасырлар бойына қазақ халқының қоғамдық өмірінде әділеттілікті сақтау мен құқықтық қатынастарды дамытуда, құқықтық-саяси сана мен мәдениеттің дамуына от ауызды, орақ тілді билер белсенді ықпал етті.

Қазақ халқы үшін әділдіктің тең таразысы бола білген билер қоғам өмірінің саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, әскери-дипломатиялық салаларына тығыз араласып, ел бірлігі мен ынтымағын нығайтуға үлестерін қосты. Президент Н.Ә. Назарбаев: «Рухани парасаттылық құндылықтарын сақтап сабақтастырып отыратын ақсақалдардың отбасы ұлттық сананы орнықтыруда ерекше маңызды болған...», «...рухты сақтауда ақсақалдар институтының орасан жағымды рөлінің болғанын тіпті жиырмасыншы ғасырда да қазақтардың бүтін бір ұрпағының сезінгені анық» – деп атап өтеді (Назарбаев, 2003:288). Бүгінгідей ғаламдану мен батыстық сарындағы арзанқол бұқаралық мәдениетке еліктеу заманында өзіміздің осындай асыл мұраларымызды жас ұрпаққа жеткізу, түсіндіру мен насихаттау күн тәртібінен түспейтін мәселе болып қала бермек.

Дүниетаным – адамдар мен табиғатқа, жалпы құндылықтарға, моральдық ережелерге жеке тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі сенім, қалып, таным немесе қоғам мүшелерімен ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынасты реттеудегі негізгі өлшем.

Негізгі бөлім

Қазақтың халықтық дүниетанымын ашып көрсететін мұра мен серттің түріне – аталы сөздер, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер жатады. Ғасырлар бойы адам болмысына тамыр жайған адасу мен азғындаудан арылудың жөн-жобасын іздеген, адам санасына ендірген – бабалар сөзі болды. Бабалар – рухани данышпандарымыз. Бабалар сөзі осы талпынысқа елдік, жалпыхалықтық сипат енгізді. Өйткені бабаларға үш тіреніш пен сүйініш – мұрағатты бағдар, рухани жігер, әлеуметтік жауапкершілік тән (Молдабеков, 1998: 212).

Бабалар сөздерінің әлеуметтік жауапкершілігін үш деңгейде – философиялық, ру-

хани және азаматтық тұрғыдан талдау, әрі қолдану қалыптасқан. Бабалар сөзінің философиялық маңызы, оның адам өмірін ардақтайтын, болмыстың сол шындығына жеткізетін жолынан, ақиқатын ақтайтын, жақтайтын тәсілінен білінеді. Бабалар сөзінің рухани құндылығы – тұлғаның адамгершілік қасиеттерін ардақтайтын өнегесінен, әділеттілік пен әдептілік көріністерінен аңғарылады. Бабалардың азаматтық жауапкершілігі – елдік пен ерлікті, достық пен бірлікті сақтайтын, туған жерде туыстық пен тұтастықты ту ететін үлгілі әрекеттерінен білінді (Молдабеков, 1998: 213).

Дүниетанымның материалдық, саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани негіздерін айқындау да, қоғамдық қатынастың экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани-мәдени факторларын саралау да күрделі мәселеге жатады. Тек осындай тарихи-мәдени кезеңнің өзіндік талабы мен үлгісін айқындамай, олармен есептеспей, қазақ әлемі мен табиғатын танып-білуді тұтас жүйеге келтіру екіұштылыққа ұшырайды (Молдабеков, 1998: 65).

Қазақ тарихында сөздің орны ерекше. Бітпес даудың, бәтуәсіз шудың кесімі де, шешімі де сөз болған. Қазақ – «ат сүрінгенше» ақыл тапқан, ұшқыр ойды қастерлеген, ғасырлар бойы сөз мұрасын қорғаштап, сөз асылын жоғалтпай келген, ардақтысы да, аяулысы да сөз болған халық.

Халқымыздың мақтанышына айналған қазақтың көне ауыз әдебиетінің арада талай ғасырлар өтсе де ұрпақтан-ұрпаққа тарап, ел зердесінде мықтап орныққан, танымдық мәнін, тәрбиелік мазмұнын әсте жоймаған, заман ағымына қарай қайта жасарып, айрықша көпшілік ілтипатына ие болып отырған түрі шешендік сөздер.

Сөз өнерінің құндылығы мен даналығы, жалы шешендік өнердің билер дүниетанымындағы рөлі хақында, философия ғылымдарының докторы, профессор Дәулетбек Раев өз пікірін, толғамды ойларын білдірмек. Ендеше, тыңдалық: «– Біріншіден, қазақ шешендік өнері аясында дәстүрлі рухани құндылықтар, дәстүрлі қоғам мен адам үшін маңызды әулет, отбасы дейтін ұғымдар зор әлеуметтік-мәдени маңызға ие болды, ата-баба рухын құрметтеу маңызды дәрежеге орнықты, осының бәрі рухани бүтіндікті қалыптастырды, әулет тұтастай құбылысқа айналды. Екіншіден, қазақ шешендік өнеріндегі мәдени құндылық кеңістігі адамды әлеуметтік қатынасқа түсіруде моральдық нормаларды басты лейтмотивке айналдырады. Моральдық нормалар әлеуметтік қатынастағы

куатты әрі маңызды реттеуші құрал санатына жатады. Бұл сыртқыдан гөрі адамның ішкі рухани басымдылығының мықтылығынан хабар береді. Үшіншіден, шешендік дәстүрдегі мәдени құндылық адамды табиғат аясында ғана тани білді. Бұл адамға сен табиғаттың бөлігісің, оның құраушысысың, сондықтан сенің мінезің бұзылса, табиғат бұзылады, табиғилыққа қарсы тұрма дейтін сананы сіңірді. Осыдан келіп табиғатқа зиян келтіруді шектейтін әртүрлі ырымдар мен жөн-жоралғыларды орнықтырды. Адам болмысы мен табиғат болмысы арасындағы қатынаста құндылықтық ұстаным орнықты. Төртіншіден, қазақ шешендік өнеріндегі дәстүрлі мәдениет үшін би-шешендердің, хандардың, батырлардың, жыраулардың, данагөй, ақылман тұлғалардың рухани беделі жоғары болды, оған бүкіл қоғам, әлеумет, ел сенді, бас иді, құрметтеді, ол тұлғалар бүкіл қоғамға бағыт-бағдар беріп отырды. Ондағы басты фактор қазақ тұлғаларының беделінің өсуі, олардың өз жеке басының қамынан көрі ел-жұртының қамын ойлауы. Сондықтан дәстүрлі қазақ мәдениетінің, оның ішінде қазақ шешендігіндегі базалық рухани құндылықтарды қазіргі өркениеттегі білім беру мен тәрбие үдерісінің іргетасы тұрғысынан қарастырудың маңызы зор. Дәстүрлі шешендік өнер рухани мәдениеті, әлеуметтік рухы бүгінгі бейтараптанған әлеумет болмысын емдеу құралы бола алады. Әлеуметтік сипаттағы ақылды қазақ даналығынан сұрауымыз керек. Шешендік сөз өнерін халықтың өзі жасайтын болғандықтан, ол әр елдің тіршілік философиясымен тығыз байланысты болғандығы ақиқат. Шешендік шиырлардан белгілі бір ұлттың, халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ой-санасы мен ойлау стилін, логикалық ой ерекшеліктерін, сайып келгенде, таным жолдары мен дүниеге көзқарасын, ішкі жан дүниесін ұғуға болады. Шешендік сөздер – атадан балаға мирас болып, ұрпақтан-ұрпаққа екшеліп, іріктеліп, сұрыпталып жетіп отырған асыл қазынаға айналған ұлағатты сөздердің ой ұшқындары, философиялық ойдың алғашқы модельдері іспеттес, яғни шешендік сөздер жиынтығын философиялық трактаттар үлгісінің бірі десек те болады. Қазақ би-шешендерінің қара қылды қақ жарып қас әділдікті айтуының өзі шешендік сөздердің рухани күшін, әлеуетін мойындатады. Бұған олардың төрелік-билік шешімдері кепілдік береді. Мәселен, «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген шешендік мақал соның куәсі» (Раев, 2011:65). Бұл пікірден шешендік сөз қалай болса солай айтылмайтын белгілі бір әлеуметтік, философиялық,

психологиялық заңдылықтарға бағынып айтылатын қоғамдық қызмет атқаратын сөз өнері екенін көреміз.

Қазақтың шешендік сөздерін өзге жұрттың атақты адамдары, ғалымдары жоғары бағалады. А. Янушкевич өзінің «Қазақ даласындағы күнделігі мен хаттары» атты еңбегінде «...Осының бәрін мен дүние жүзі тағы және жабайы санайтын, далада көшіп жүретін халықтың ортасында өз құлағымен тыңдадым ғой! Бұдан бірнеше күн бұрын өзара жауласқан екі партияның арасындағы қақтығыстың куәсі болған едім. Сонда Демосфен мен Цицерон туралы ғұмыры есітпеген шешендерге таңқалып, қол соққанмын. Ал бүгін оқи да, жаза да білмейтін ақындар менің алдымда өнерлерін жайып салды. Олардың жыры жанымға жайлы тиіп, жүрегімнің қылын қозғады, сонысымен өзімді тәнті етті. Сонда бұлар тағы, жабайылар болғаны ма? Бүкіл болашақтан мақұрым қалған, маңдайына түкке тұрғысыз бақташы болудан басқа ештеңе жазылмаған халық осы болғаны ма? Жо-жоқ! Имандай сырым! Тәңірім бойынша осыншама қабілет дарытқан халық цивилизацияға жат болып қалуы мүмкін емес, оның рухы қазақ даласына аспандай көтеріліп, жарқырап сәуле шашатын болады» (Шәукенова, 2013:89).

Шешендік сөздер нұсқаларын зерттеп жинаған белгілі ғалым В.В. Радлов былай дейді: «Қазақ тілі – исламның бүлдіргіштік әсеріне ұшырамай түпкі таза түрін – түркі сипатын сақтап қалған тіл. Рас, мұнда да бірен-саран жат сөздердің енгені байқалады. Бірақ ол сөздер... қазақ тілінің үндестік заңына бағынып, бірыңғай халық тілінің қорына қосылған. Қазақ тілінің осы тазалығы мен табиғилығы, сондай-ақ көп таралғандығы бұл тілдегі мұраларды менің көбірек жинап, оған әдебиет нұсқаларынан құрастырған жинақтардың толық бір томын арнауыма себеп болды. Оның үстіне қазақтың басқа бауырластарына қарағанда сөзге тапқырлығы мен шешендігі де маған әсер етті (Радлов, 1870:17).

Шешендік – сөйлеу еркіндігі мен сөз бостандығының айғағы, батыл да білгір сынның үлгісі екені де күмәнсіз.

Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде шешен сөздер бес түрлі болады дейді: а) шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде – саясат шен сөзі деп аталады; ә) шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, я қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері – билік

шешен сөзі деп аталады; б) біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошаметпен сөйлеген сөзі – қошамет шешен сөзі деп аталады; в) білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені – білімір шешен сөзі деп аталады; г) дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – уағыз деп аталады (Тоғисбаев, Сужикова, 2009:35).

XIX ғасырдың 30-жылдары шешендік сөздерді жинап, зерттеген адамдардың бірі – Сәкен Сейфуллин. Ол «Қазақ әдебиеті» атты кітабында «Билердің сөздері» атты тарауды енгізіп, шешендік сөздерді дербес жанр ретінде қарастырды. «Билер сөздерінен» алуан мысалдар келтіре отырып, ең алғаш шешендік сөздер мен мақал-мәтелдердің арақатынасына назар аударады. Сондай-ақ, Сәкен шешендік сөз нұсқаларының бір кісіге ғана тиісті емес екендігін, бір сөзді әлденеше кісі иемденіп айтатындығын дұрыс байқаған. «Пәлен бидің сөзі екен деген сөздің көбін сол бидің өз жанынан шығарған сөзі деп бекіте айту қиын. Өйткені бір бидің сөзін екінші би жатқа алып өзінікі қылып айта берген. Осы күні бір рудан «пәлен би айтқан екен» деген сөздерді тексеріп келсең, ол биден талай жыл бұрын басқа бір би айтқан сөз болып шығады», – дейді (Қосымова, 2003).

Қазақ шешендік сөздерін арнайы зерттеген бір еңбек Әмина Мәметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» (1945) дейтін кандидаттық диссертациясы еді. Бұл зерттеулерінде ол қырқыншы жылдарға дейінгі жиналған материалдарды пайдалана отырып, қазақ шешендік сөздерінің мағынасын, ауыз әдебиетінде алатын орнын анықтады, оның жанр болып қалыптасуына, дамуына кезінде себі тиген белгілі шешендер мен шешен билер туралы мәліметтер келтіреді. Осындай жетістіктермен қатар еңбекте елеулі кемшіліктер де жоқ емес-ті. Зерттеуші қазақ шешендік сөздерінің бәрін билер туғызған дейді және бұрынғы би біткенді халық қамын ойлаған «ұлы билер» деп талғаусыз дәріптейді. Аттары аңызға айналған халық шешендерін жете бағаламайды, аталы, үлгілі сөздердегі халықтық арман-тілекті, ақыл-ойларды «ұлы билердің» бойына жапсырады. Ал шешендік сөздердің көп нұсқалылығына жай «жаңсақтық» деп қарайды (Радлов, 1870:17).

Отандық зерттеушілер «Институт Биев в Имперской России и ранний Советский период: от реформ до отмены» деген атаумен шыққан мақалаларында қазақ дәстүрлі дүниетанымында әдет-ғұрыптар, құқықтық реттеушілік қызмет

атқарып, тіпті Қазақ елінің Ресей тарапынан бодандыққа өту және одан кейінгі тұстарда да біршама ақсақалдар кеңесі тарапынан атқарылып келгенін тілге тиек етеді (Мажитова, Абжаппарова, Кушпаева, 2016).

«Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» турасында ұрандалып, елдің ертеңі үшін әділеттілікті нышан етіп таныту, зерттеушілер Тәттігүл Картаева мен Маржан Дәутбекованың «Қазақхалқының дәстүрлі құқығы» мақаласының мазмұнында да сөз етіледі. Онда былай делінген: «Aşiret Biy'leri mahkemenin ve idari makamların sorumluluklarını aynı anda uygulamışlardır. Eğer aşiret arasındaki davalar hakkındaki meseleler incelenecek olursa hükmü sultanlar, Biy'ler, bazen de birkaç Biy ve Aksakal danışarak çıkarmışlardır. Yani, Biy'ler aşiret içindeki, halk arasındaki büyük davaları köy aksakallarının katılımıyla incelemişlerdir. Eski geleneksel kanunların hayata geçmesiyle ilgili olarak halk arasında “Tura bide tungan jok, tugandi bide iman jok” (Adil karar veren Biy'de akraba olmaz, akrabası olan Biy'de de iman olmaz), “Kara kıldı kak jargan” (çok adil kararlar alan), “Erdin kunin eki auiz sozben bitiru” (Delikanlının değerine iki lafla son vermek), “Tugel sozdin tubi bir, tup atası – Maiki bi” (Bütün konuşmaların kökü, atası birdir, bunun atası da Maykı Biy'dir), “Bidin tuzuligi miltuktai, otkirliği kilistai bolsin” (Biy'in dürüslüğü, âdil oluşu silâh gibi, keskinliği kılıç gibi olsun), “Batur degen bir barak it eki katinnin biri tabatin, bi degen bir ak saragat, butun eldin bireyi gana tabatun” (Kahraman dediğin şey, iki kadından birinin doğurabileceği tüylü bir köpektir, Biy dediğin ise bütün halkın içinden nadiren ortaya çıkan değerli bir cevherdir), “Adil ukim – altın tarazi” (Adil hakim – altın terazi) gibi atasözleri türemiştir» (Картаева, Даутбекова, 2016:111).

Қазақтың беделі, оның батырлары мен би-шешендерінің белсенділігінде. Қазақ туған жерінде ұрпақты топтастыру әдетімен, туыстық сезімді биік ұстауымен әлеуметтік ықыласқа бөленді. Қазақ қауымдастығы ел арасындағы араздықты, қайшылықты алдымен кара күшпен, дөрекі қысыммен емес, бітіммен шешуге назар аударған, амалын салып баққан. Іштегі жанжалды ашық сұхбаттасу, келесім жүргізу сарынында тоқтамға, шешімге келмек әрекеттің өмірлік маңызы зор болды. Өйткені адамгершілік туралы түсінікпен құндылықтарды тұтас қарастырды, қабылдады (Молдабеков, 2006:63).

Адам үшін оның өміріне мән беріп тұрған негізгі нәрсе – өз бойындағы адамшылықты жоймау, бүкіл өмір бойында адамға лайықты өмір

сүру. Осы дүниеге адам болып келгендіктен, осы дүниеден адам болып кету керек. Адамның адамдық қасиетін өмір сүру барысында жоғалтып алмау, бұл да адамның ең алдымен, өз алдында, басқа адамдар алдындағы жауапкершілігі, ол адам тарапынан белгілі бір ерік-жігерді, қайратты қажет етеді. Адам баласы ежелден-ақ бақытты өмірді, бейбіт тіршілікті, берекелі тұрмысты аңсап-армандап, іздеген (Молдабеков, 2006:114-115). Әрі қарай: «Расында да, адамдық қасиетін, адамшылық жоғары императив ретінде барлығынан жоғары қойылды. Қазақ әдеп-ғұрыптарының негізгі өзегі де осы адамшылық ұстындары есепке алынып жүйеленген». (Молдабеков, 2006:114-115).

Профессор Т. Ғабитов: «біздің түсінетініміз, яғни құқықтық нормаларға дейін негізгі заңдық нормалардың бастауында әдет-ғұрыптар тұрған. Әдеп-ғұрыптар әдеп императивтерін түзеп, құқықтық қатынастармен ұласқан. Соған қарағанда әдеп императивінің сақталуы өте жоғары болып отыр» – дей келе: «Дәстүрлі ұғым бойынша әдет-ғұрып құқығы дегеніміз биліктен тыс өмір сүріп келе жатқан ғасырлық тәжірибесі бар қоғамдық нормалар жиынтығы, ал құқықтық азаматтық нормалар дегеніміз – мемлекет, оның билікті органдары белгіленген мінез-құлық, жүріп-тұру нормалары. Мұндай қоғамда классикалық қазақ қоғамында құқықтық қызмет етті, позитивті деңгейге жетті деп айтуға бола ма?» (Ғабитов, Затов, 2012:129-130).

Бұл сауал, әрине өз ізденісін сұранып тұрған мәселе. Дегенмен де, әдет-ғұрыптар біздің халықтың рухани асыл қазынасы, дінгеі. Сөз өнері сол қазынаның мызғымас бөлігі. Мәселе, осы сөз өнерінің салт-дәстүрдің, қазақ халқының ел басқару жолында би-шешендерінің рухани азығымен елді бағыттаушы, саяси нұсқаушысы, идеологиялық қаруы болды деп түсінуіміз қажет.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ел басқарудың тамаша демократиялық жүйесі қалыптасқан. Ол – билер құқығы, билік иелері өткізген билер кеңесі, билер соты. Негізінен, билік қазақ халқының ежелден қалыптасқан сана-сезімінде – «ел басқару», «өкім ету» сөздерімен мәндес ұғымда. Дешті Қыпшақ дәуірінде, Жошы Ұлысы, Қазақ Ордасы, одан кейінгі патшалық Ресейдің қол астындағы кезеңдерде қазақтың талай-талай азулы ақылман билері шыққан. Олар халық пен ханның арасында дәнекер, үйлестіруші, тіпті, мемлекеттің рухани-идеологиялық саясатын жүзеге асырушылары да болды.

Қазақ билері бір ауыз сөзбен құн кесіп, жалғыз уәжбен дау шешкен. Билердің шешен-

дікпен шебер айтқан мұндай ақыл, нақыл сөздер жаратылыста, қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстарды жіті көзбен байқап, бақылап айтқан озық ойының жемісі.

Би атауы – әлгіндей емес, белгілі бір мақсатқа, мемлекеттік мүддеге қызмет ететін, жалпы шешендіктен салыстырмалы түрде тар арнаға ыңғайланған шешендердің тобын көрсететін атау (Молдабеков, 2006:12-13).

Профессор Жақан Молдабеков былай деп өз пікірін жеткізбек: «Ережелер – ұлылықтың өлшемі, ұлықтың келісілген жолы». Расында да, ережесіз, нақты бір норма талапсыз қауым іші де, ұлыс іші де, тіпті керек болса сырты да ретсіз, жүйесіздікке бой алдыртуы ғажап емес. Сонысымен қатар, ұлылықтың бір өлшемі сол ереже-қағидаттарды түсініп, белгілі бір тоқтамға келуі болып отыр. Ол бойынша Ж. Молдабеков өз пікірін былай толықтырмақ: «біріншіден, оқиғаның өзегімен танысу, ерекшелігін таба білу, көңілді қанағаттандырарлық тоқтамға келу, тәжірибеге лайық тәсілді талдау, ізденіс-әрекетті мүдде-мұқтаждықпен үйлестіру. Сондағы талап – адамның хал-ахуалмен танысу, адамды әрекетте көру, адамдық өлшемнен шегінбей дүйім жұртпен жақындасу. Екінші нысана: әркімнің түсінігін ұғымдық мазмұнға жеткізу, ұғымдық талдауды дүниетанымдық деңгейге көтермелеу. Түсінік дұрыс болсын, мейлі бұрыс болсын, жалқы, жеке яки тыныш күйдегі нәрсені қабылдаудан, қарастырудан құралады. Әркімнің өзгелерге ұқсай бермейтін өзіндік сезімталдығын, соған орай түсінігі болуы осыдан. Түсінік түсінуге айналу үшін мүдде мен міндетті, парыз бен қарызды үйлестіру шарт (Молдабеков, 1998:102).

Түрлі айтыс-тартыс, дауда билік айтқанда шешендік өнерді меңгере алмаған бидің шешімі әсерсіз, шалажансар болып шығады, лаулаған араздық өртін өшіре алмайды. Қазақ билерінің шешендік мектебі – халық, өздерінің бұл өнерге бейім тума таланты. Шешендік жас талғамайды. Нияз бидің он жасынан шешендігімен, тапқырлығымен билікке араласуы соның айғағы. Ол бір ауыз сөзбен құн кесіп, жалғыз уәжбен дау шешкен. Билердің шешендікпен шебер айтқан ақыл, нақыл сөздері жаратылыста, қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстарды жіті көзбен байқап, бақылап айтқан озық ойының жемісі. Әрбір бидің шешендік өнерді қолданғанда сөйлеу мәнері, стилі болған. Жалпы билер қатысқан шешендік дауларды: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы және ар дауы деп беске бөлуге болады. Нияз бидің көп

қатысқан айтыс-тартысы негізінен, ел мен жер, ар дауы, құн дауы болыпты.

«Жеке адамдар бірде шешендік сөздердің авторы болып аталса, екінші бір нұсқаларда кейіпкер ретінде айтылады, – дейді Балтабай Адамбаев. – Мысалы, қыпшақ Арғынбай мал мен басқа тапшы, бірақ ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейтін шешен кісі екен. Сонда бір жиында Қоңырат Жайымбай датқа кемітіп:

– Сөйле, сөйле, құлағы жоқ – шұнақ биім, құйрығы жоқ – шолақ биім! – депті. Сонда Арғынбай шешен: «жақсы айтасың, датқа! Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар. Сен мал мен басқа мақтандың, байлық түбі – бакыл, қазына түбі – ақыл; атадан алтау тусаң да бір жалғыздық бар; Асқа тойған кекілер, басқа толған кетілер. Ешкі егіз тауып қойдан көп болмас, ит сегіз тауып малдан көп болмас. Құлағым шұнақ болса – сұңқар шығармын, құйрығым шолақ болса – тұлпар шығармын. Құдайдың маған берейін десе – баласы жоқ па, саған жіберейін десе – бәлесі жоқ па?» – депті».

Шешендік сөздерге тән ерекшеліктер. Біріншіден, қазақ шешендерінің сөздері жазбаша емес, ауызша айтылып дүниеге келеді де, одан кейін бірден-бірге жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Екіншіден, айтыла келе бастапқы нұсқа қалып өзгертіліп отыруы мүмкін. Үшіншіден, шешендік сөздер кейінгі айтушылар тарапынан қажетіне қарай өзгеріп қолданылып отырған. Шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде, оңаша ой толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген. Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзден басталады. Түсінік сөзде айтылмыш шешендік сөздің немен байланысты, қандай жағдайда туғандығы мен кім айтқандығы баяндалады. Шешендік сөздің, айтылар ойдың негізі – мазмұн. Сөз нақтылы, нені айтса да сендіретіндей, иландырып қарсыласын мойындататындай дәлелді айтылған.

Жазба әдебиетіміз дамыған кейінгі дәуірде шешендік сөздер саптан шыққан жоқ. Заманға сай жаңа мазмұн, жарасымды тұр тапқан шешендік сөз нұсқалары көбейді. Шешендік сөздің шыны – айтыс. Мұнда ауыз әдебиетіне тән барша қасиеттер тоғысқан. Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді. Шешендер сөзі – халқымыздың тілдік қазынасы. Ол көркем әдебиетіміздің қалыптасып дамуына белгілі дәрежеде үлес қосқан ақын-жыраулардың арнау, толғау

сөздеріне ұқсас болып келеді. Ертеден-ақ, халқымыздың өзіндік басқару жүйесі болды. Ел қамын жеген ерлері, сөзін сөйлеген, әділін айтқан шешендері, білімпаз билері болды. Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, ойын жарыққа шығарған әділет жоқшысы. Қазақтың атақты билері Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекеден қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Ш. Уәлихановтың: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған өкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болған. Би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған», – деген сөздерінен би – халықтың көкейіндегісін айтқан, жарыққа шығарған әділет жоқшысы екенін танымыз. Кезінде Ахмет Байтұрсынов: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді», – деді. Демек бұл қастерлі мұра – шешендікпен айтылған билер сөзі ұмытылмайды, қай кезде болса да халық жадында (Дайрабай, Ахметов, 2012:10).

Қазақтың билер сотының тағы бір ерекшелігі – оның руханилығы, яғни қарастырылып отырған істің материалдық мазмұнына қарағанда рухани мазмұнының басымырақ болуы, екінші жағынан би әрқашанда моралдық қағидаларды басшылыққа алуға тырысты.

С. Зиманов: «қазақтың құқығының нормативтік жүйесінің үш бөлігін барын атап өтеді. Соның үшіншісінің мәні мынада: бидің үлгілі билігі, яғни атақты, билерден қалған үлгілі сөздер, оларды «Атадан қалған үлгі», «Биден қалған жол өнеге, жол жоралғы сөз» деп те атайды. Олардың әрқайсысы қысқа да нұсқа, әрі айшықты сөз тіркесімен безендіріліп отырған» – деген еді (Зиманов, 2001:22).

Кіші жүздің биі Әйтекенің әрбір сөзінде ізеттілік пен ізгілікке бастайтын даналығы құндылыққа айналған қастерлі сөздері жеткілікті. Ол сөздер өзіндік дала фәлсафасын паш ететін тың сөздер. Тыңдалық: «Адам өмірі – өзгенікі, өлімі ғана – өзгенікі», «Жалғыз адам жұмақта да жабығады», «Ер қартайса да – ой қартамайды», «Ақыл мен мінез – бірге туған егіз», «Жамандық жайлаған жерде қан төгілер», «Үйінде атаңның намысын қорға, түзде Отанның намысын қорға», «Кәрі де бол, жас та бол, сый-

лас боп көппен тіріде. Қалады бір күн алтын бас, қазылған көрдің түбінде», «Ел ерімен ажарлы», «Сөздің құнын білмесе, биде өсиет қалмайды».

Расында да, сөз маржаны мен құндылығы ісі аңқып тұрған сөз ирімдері. «Сөздің құнын білмесе, биде өсиет қалмайды» – деген соның куәсі.

Бала би. Бұл есімді халықтың өзі қойған. Шын есімі Бименбет Есенәліұлы. 1817 жылы Шиелі ауданында дүниеге келген. Бала би айтқан деген сөздерге кезе берсек, ол төмендегідей:

Екі жақсы дос болса,
Біріне-бірі өш болмас.
Тәңірі берсе жігітке
Мал мен бақыт кеш болмас.
Бақ қонбайтын жігітке
Іздегені дос болмас.
Бұлақсыз сай тасқанмен, көл болмас,
Жамаңның қанша айтқаны ем болмас.

XVIII ғасырдың соңында өмір сүрген Мысық би деген би болған. Табынның Тоқберлі тобынан шыққан азулы би. Мысық би айтты деген сөздерге топтамасы мынадай: «Ерегісең, ел болмайсың, сөз сыйласаң кем болмайсың», «Бірінді бірін жамандап, тілдесең оңбайсың», Еліңді бүлдірсең, етегің ашылады, дүниенің бәрі шашылады, дұшпаның қасыңнан табылады, сөйтіп өзіңе жабылады», «Аға өлсе, жеңге мұра, оны елден сұра».

Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданында өмір сүрген данагөй ақын Бектасов Әйіп атамыз сөздің мәнісі, қайдан шығатыны жөнінде мынадай әңгіме айтатын:

Аспанның астынан шығады,
Жердің үстінен шығады.
Өнерлінің ісінен шығады,
Ғалымның күшінен шығады,
Жақсының сөзінен шығады,
Тарихтың ізінен шығады,
Шешеннің тілінен шығады,
Әншінің үнінен шығады,
Жаманның көрген күнінен шығады
(Ғабитов, Затов, 2012:325).

Шешендіктің өзі биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгеруіне, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда, адамзаттың рухани мәдениетімен мол хабардар болуымен, ой-өрісінің кендігімен тамырлас.

Бөлтірік бидің сөздерінде елдік сана түсініктері жоғары. Елдің құндылықтарын дәріптемек. Ел үшін не асыл екендігін айтпақ.

Менің атым – Бөлтірік,
Қазақ пенен қырғызға,
Жерім жоқ айтқан өтірік.....

Немесе

.....Елдің ақысын өле жегеннен сақтасын,
Ұрының табысын бөле жегеннен сақтасын
(Дайрабай, Ахметов, 2012:29).

Бөлтірік Әлменұлының шешендік сөздері жастардың да, ересектердің де жақсылық пен жамандық қасиеттерін салыстыра бағалауға бағдарлайды. Адамдардың фәнидегі қарым-қатынастарының күрделі қайшылықтары, қақтығыстары өмірлік шындық құбылыстарымен, қасиеттерімен нақты дәлелдене, дәйектеле түсіндіріледі. Аз сөзге астарлы, мегзеулі ой-мағыналарын сыйғыза білу – шешендердің шығармашылық өнерінің басты ерекшелігі. Адамдардың рухани жан әлемі сұлулығының қоршаған ортасына, кейінгі ұрпаққа тағылым болатын ұлағаты шешендер сөздерімен тұжырымдалған.

Шешендік насихат-нақыл сөздерінде қазақтың ата-бабалардан жеткен адамгершілік қасиеттер ұлағатын жас ұрпақтың жадына, санасына сіңіру ұсынылған. Адамдармен қарым-қатынастар жасаудағы тәлім-тәрбиелік, этикалық ұстанымдардың мәнісін өмірлік шындық қорытындыларымен дәйектей түсіндірген:

Ақылы жоқты аға тұтпа,
Қасиеті жоқты қадір тұтпа,
Ақылы жоқты аға тұтсаң,
Кішілігінді кемшіліктей көрер,
Қасиеті жоқты қадір тұтсаң,
Кішілігінді ерсіліктей көрер.

* * *

Үлкен алдында иіліп сөйле,
Кіші алдында сызылып сөйле.
Иіліп сөйлегеннен белің бүгілмейді,
Сызылып сөйлегеннен сөзің үзілмейді.

* * *

Екі ойлы болма,
Екіұшты сөйлем.
Ұрының қасында жүрме.
Өтірікшінің қасында жүрме.
Өтірікшінің қасында тұрма.
Ежелгі доспен ұстаспа
Жаманмен кеңеспе,
Баламен егеспе
(Дайрабай, Ахметов, 2012).

Бала Әйтекенің тапқырлығы хақында ой бөліссек, оның өзі сөз өнерінің құдіреттілігі мен құндылығын тағы бір паш етуде демекпіз. Тыңдалық.

Әйтеке қой бағып жүрген жас бала екен. Үш-төрт атты келіп, балаға жолығады. Жолыққан кісілерге бала: «Ассаламағалейкум, ағалар!» деп таныс кісілеріндей сәлем береді. Балаға риза болған жолаушылар: «Ауылда ойнап жүрген баламызды осы елдің бір жолаушы адамының аты теуіп өлтіріп кеткен еді. Соған бітім қылайық, деп келеміз. Қосуақ бидің ауылы қайсы? – сілтеші деп сұрайды.

– Балаңызды босағада тепсе бүтін күн, жабықтан тепсе жарты күн, төрден тепсе төрттің бірін аласындар. Сырттан тепсе құр қаласындар, Қосуақ биде осыны айтар. Осыны айтпаса қосып айтар. Ал шамаларыңды байқаса бөгеп, тосып айтар. Бидің ауылы анау, жолдарыңыз болсын! – дейді.

Қосуақ би де осыны айтады. Өлген баланы төрге байлап қойған ат тепкен екен деп төрттің бірін төлеп қайтарапты.

Үш бидің өсиеті ләйім барлық қазақ баласына қарап айтқандай ел мұрасы, жер мұрасы, халық мұрасы іспеттес.

Төле, Қазыбек, Әйтеке үшеуі Күлтөбенің басында ұзаққа созылған мәжіліс аяқталар соңында үш ауыз сөз айтатын болып келіседі. Жолай қарай әуелгі сөзді алған Төле би былай депті:

Шешендіктен не пайда,
Арғында сөзі қалмаса.
Батырлықтан не пайда,
Халқына қайырлы болмаса.
Хандықтан тіпті пайда жоқ,
Қарашысын жалмаса.
Молдалықтан пайда жоқ,
Шариғатты бұрмалап,
Надандарды алдаса.

Төле биден кейін сөз алған Қазыбек би:

Үй жанында биік төбең болса,
Ол – ерттеулі аттан кем емес.
От басында білгір қартың болса,
Ол – жазылған хаттан кем емес.
Біз үш қазақ керіспейік,
Керіскен, асылы, жөн емес, –

депті. Екеуінен соң Әйтеке би:

Жердің сәні – қаптаған жылқы мен қой,
Қыздың сәні – алқалап ұзатқан той.
Көлдің сәні – шолпылдаған сазан,

Бидің сәні – қайнаған қазан.
«Атаңа нәлет» деген ауыр сөз. Қазеке –
Мылтықтың аузынан шыққан оқ,
Екі адам керіссе, оның арты шоқ,
Біз үш қазақ керіспейік, келісейік.
Егер керісе қойсақ,
Бізге хандық түгіл ондық та жоқ –

деген екен (Рысқалиев, 2005: 21).

Қорытынды

Дәстүрлі дүниетанымдағы саяси-құқықтық жүйенің дамуына орасан зор үлес қосқан қазақ билері еді. Біз би дегенде, үш жүзге танымал болған Төле би, Қазыбек би, Әйтеке биді айтамыз. Жалпы, өзінің білгірлігімен, шешендігімен танымал болған біздің пікірімізше 500-ден астам болған деп болжам айтамыз.

Би – дәстүрлі қазақ мәдениеті мен ой-толғамында нағыз қайталанбас феномен болды. Би елдің тұтастығы, бірлігі турасында өздерін барлық қырларынан танытқан мінбері жоғары тұлға. Мақсат ащы да болса шындық. Бірақ олардың тұспалдап сөйлеп, сөз қадірін, сөз қасиетін, сөз маржаны теріп сөйлеуі, билік пен халық арасындағы дәнекерлеушілік функцияны өз деңгейінде орындаумен байланысты деп ұйғарамыз.

Қазақтың әйгілі болған үш биі туралы айтқан, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың: «Үш ұлы би тарихтың мұндай тар өткелінде бірліктен қалған жұрттың тірліктен де үміті үзілетінін ашық көрсетті. Қазақ батырларына үш жүзге сауын айтқызып, халықты алқалы жиынға шақырғанда сол ұлы бабаларымыз болатын. Үш ұлы бабамыздың даналығы, даралығы, міне, осындай қысталаң шақта ерекше білінді. Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне, халық қамын жеген қасиетті ісіне сөз жеткізіп, баға беру қиын-ақ» (Назарбаев, 2012:79).

Тәуке хан тарих сахнасына билер кеңесін әкелгенін жақсы білеміз. Сонымен қатар Тәуке хан «Жеті Жарғы» заңдар жинағын қалыптастырған еді.

«Жеті Жарғыда» мынандай өрнегі өшпес өнегелі баптар берілген:

1. «Түркі халықтарының мүддесін сатып, опасыздық еткендер өлім жазасына бұйырылсын»,

2. «Өреде тұрған, тұсаулы жүрген сәйгүлік атты ұрлаған кісіге өлім жазасы бұйырылсын»,

3. «Көтеріліс жасап, бүлік шығарған кісілерге өлім жазасы бұйырылсын».

«Жеті Жарғының» тілі өте жатық, ықшам. Оймақтай сөзде мағына, мәнер, салмақ, мөлдір тазалық мейлінше мол. Мәселен, «әділ билік – алтын таразы», «жетпеген билік жеті ұлықтың есігін ашады», «батыр айғақ, балуан куә», «қысасқа қан, оқысқа күн», «мойнына қосақ, артына тіркеу», «семсер астына серт жүрмейді», «иілген басты қылыш кеспейді», «алдына келсе атаңның құнын кеш», «мал ашуы – жан ашуы», «алдырған албырт анасының қойнын ашады», «қойманы не көрген алады, не көмген алады», «ердің құны екі жүз жылқы», «ат тұяғын тай басады», «аға өлсе, жеңге мұра», «ерден кетсе де, елден кетпейді», «судың түбін шым бөгейді, даудың түбін қыз бөгейді», «арам жемейік, адал өлейік», «бүлінгеннен білдіргі алма» (Негимов, 1997:42).

Өз-Тәукенің кезінде жасалған «Жеті Жарғы» жолы. Тарих тағлымы қазақ хандарының мемлекетті басқаруда жаңа келісімге көтерілу мұқтажы, халықты билеудің заңды жосықтарына сүйенбек ынталылығы осын-

дай ынтымақ идеясына тоғыстырды. Кездесу, ақылдасу барысында елді басқару, жікшілдікті жою өнері шындалды. Ханды халық сайлады. Елге – бай құт емес, би құт деген өсиет таратылды. Билер арқылы ру таласын, ел араздығын зорлық-зомбылыққа, өсек-аянға ұрынбай адалдық, әділет, адамгершілік тезінен шешуге ұмтылыс күшейді (Изтилеуова, Шайхығалиев, Бекишев, 2017:17).

Қорыта айтқанда, бабалардың рухани жігері олардың сөзінің құдіретінен білінеді. Сөз құдіреті – оның ашық алғырлығында, дархан даналығында, дастандық жанрында, мұрагерлік межесінде. Бабалар сөз бен сөйлесудің қисынын тауып, көп пікір мен қарсы пікірлердің астарын ашып, сол ойлардың шындығын саптаған. Бабалардың діттегені мен мақсаты түптес – адамның жан жүрегін рух күшімен, сезім тазалығымен емдеу, тазалық жолымен тәрбиелеу. Ел аузында «Әйтеке жарып айтады, Қазыбек қазып айтады, Төле тауып айтады» деген ұлағатты сөз осыдан қалған болар демекпіз.

Әдебиеттер

- Билер сөзі – киелі. (Сыр елінің билері хақында) / құраст. Дайрабай Т., Ахметов М. (2012), Алматы, 208 б.
- Ғабитов Т., Затов Қ. (2012). Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі: оқу құралы.-Алматы: Қазақ университеті, 382 б.
- Зиманов С.З. (2001). Қазақ құқығы. Алматы, Т., 26 б.
- Изтелеуова Л.И., Шайхығалиев Е.А., Бекишев К.О. (2017). Түрік қағанатындағы басқару жүйесіндегі ерекшеліктері// <http://quest.e-history.kz/tu/publications/view/371>
- Исторические личности /сост. Тогисбаев Б., Сужикова А. (2009) Алматы: «Алматы кітап баспасы», с. 312.
- Kartaeva T., Dautbekova M. (2016). Kazak halkinin geleneksel hukukunda cezalandirma şekilleri. Forms of Punishment in the Kazakh Traditional Law. //Milli Folklor, Yıl 28, Sayı 111. <http://www.millifolklor.com>.
- Қосымова Г. (2003). Қазақ шешендік өнерінің негіздері, Алматы:Білім, 2003, 256 б.
- Mazhitova Zh., Abzhapparova B. Zh., Aytbay R.T. and Kushpaeva A.B. (2016). The Institute of Biys in the Imperial Russia and Early Soviet Period: From Reforms to Abolishment. Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(22), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i22/95564
- Молдабеков Ж. (1998). Қазақ осы – мың өліп, мың тірілген. Оқу құралы. Алматы, «Санат». 208 б.
- Молдабеков Ж. (2006). Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. Т.7. Қазақтың халық философиясы. /Жауапты құраст. Молдабеков Ж. -Астана: Аударма, 544 б.
- Назарбаев Н.Ө. (2017). «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан, 12.04. 1 б.
- Назарбаев Н.Ө. (2003). Тарих толқынында. Алматы. Атамұра, 288 б.
- Назарбаев Н.Ө. (2012). Тәуелсіздік белестері. Алматы: «Жібек жолы», 344 б.
- Негимов С. (1997). Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 208 б.
- Радлов В. В. (1870). Образцы народной литературы Тюркских племен, казахские наречия. Часть III, СПб., с. 17.
- Раев Д. С. (2011). Қазақ шешендігі философиясы. Алматы: Қарасай. 264 б.
- Рыскалиев Т.Х. (2005). Философия тарихына шолу: Оқу құралы. Орал: Дастан, 382 б.
- Шәукенова З.К. (2013). Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография/ З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы: ҚР ҒҒМ ҒК ФСДИ, 375 б.

References

- Biler sozi – kieli. (Syr elinin bileri hakynda) [The word Biys is sacred (About the Biys of the land of Syr)]/ kurast. Dajrabaj T., Ahmetov M. (2012), Almaty, 208 b.
- Gabitov T., Zatov K. (2012). Kazak madenietinin ruhani kenistigi[The spiritual space of the Kazakh culture] : oku kuraly, Almaty: Kazak universiteti, p. 382.
- Zimanov S.Z. (2001). Kazak kuckygy[Kazakh law]. Almaty, -T.1 p. 26.

- Izteleuova L.I., SHajhygaliev E.A., Bekishev K.O. (2017). Түрік kaganatyndagy baskaru zhyjesindegi erekshelekteri [Features of the control system in the Turkic khanates]// <http://quest.e-history.kz/ru/publications/view/371>
- Istoricheskie lichnosti [Historical figure] /sost. Togisbaev B., Suzhikova A. (2009) — Almaty: «Almaty kitap baspasy», p. 312.
- Kartaeva T., Dautbekova M. (2016). Kazak halkinin geleneksel hukukunda cezalandirma şekilleri. Forms of Punishment in the Kazakh Traditional Law. //Milli Folklor, Yil 28, Sayı 111. <http://www.millifolklor.com>.
- Kosymova G. (2003). Kazak sheshendik onerinin negizderi [Basics of Kazakh oratory]. – Almaty: Bilim, 2003, p. 256.
- Mazhitova Zh., Abzhapparova B. Zh., Aytbay R.T. and Kushpaeva A.B. (2016). The Institute of Biys in the Imperial Russia and Early Soviet Period: From Reforms to Abolishment. Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(22), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i22/95564
- Moldabekov Zh. (1998). Kazak osy – myn olip, myn tirilgen [The kazakh who have died thousands time, who have resurected thousands]. Oku kuraly. – Almaty, «Sanat», p. 208.
- Moldabekov Zh. (2006). Kazak halkynyn filosofiyalyk murasy [Philosophical heritage of the Kazakh people]. Zhiyrma tom dyk. T.7. Kazaktyn halyk filosofiyasy. /Zhaupty kurast. Moldabekov Zh. -Astana: Audarma, p. 544.
- Nazarbaev N.A. (2017). «Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru» [Looking to the future: Modernization of public consciousness]// Egemen Kazakstan, 12.04, p. 1.
- Nazarbaev N.A. (2003). Tarih tolkynynda [In the flow of history]. Almaty. Atamura, p. 288.
- Nazarbaev N.A. (2012). Tauelsizdik belesteri [Independence strategy]. Almaty: «ZHibek zholy», p. 344.
- Negimov S. (1997). Sheshendik oner [Oratory]. – Almaty: Ana tili, p. 208.
- Radlov V. V. (1870). Obrazcy narodnoi literatury Tyurkskih plemen, kazahskie narechiya [Samples of folk literature of Turkic tribes, Kazakh dialects]. Chast' III, SPb, p. 17.
- Raev D. S. (2011). Kazak sheshendigi filosofiyasy [The philosophy of the Kazakh oratory]. - Almaty : Karasaj, p. 264.
- Ryskaliev T.H. (2005). Filosofiya tarihynda sholu [An overview of the history of philosophy]: Oku kuraly. – Oral: Dastan, p. 382.
- Shaukenova Z.K. (2013). Kazak ruhaniyaty: tarihi-filosofiyalyk zhane ethnomadeni negizder [Kazakh spirituality: historical, philosophical and ethno-cultural basis]. Uzhyndyk monografiya/ Z.K. Shaukenovanyyn zhalpy redakciyalauymen. – Almaty: KR BGM GK FSDI, p. 375.